

Sällskapet

för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Bulletin Nr 2/04

Juni 2004

Inskränkthet och öppenhet

av *Guðrun Persson*

Redaktör

E-post: guðrun.persson@mbox301.swipnet.se

EU har utvidgats med tio medlemsstater.

Disa Håstad funderar över hur det gick till, om ”det trängre”, trångsyntheten måhända är en förutsättning för utvidgning. Med utgångspunkt i uttrycket *užna Srbija*, det trängre Serbien reflekterar hon över utvecklingen i Europa, från Balkan och Baltikum till Tjeckoslovakien och Georgien.

Bilden av andra, hotbilden, är temat i **Michael Fredholms** artikel. Huruvida hotbilden är sann eller inte är inte relevant, hotbilden är ett redskap, inte en absolut sanning. Hotbilder kan komma att missbrukas, vara direkt missvisande och i förlängningen få helt oanade konsekvenser genom de politiska beslut som fattas på grundval av dem, skriver han.

Öppenhet kontra inskränkthet och bilden av andra, kan även sägas vara temat i **Elisabeth Löfstrands** rapport från ett seminarium om antinormanismen på frammarsch. Temperaturen stiger och de nationalistiska stämningarna synes bli allt starkare.

Barbara Törnquist-Plewa har läst en välskriven avhandling som handlar om svenska affärsmäns syn på korrupcion i Öst- och Centraleuropa.

Robert Larsson har sett filmen *Breven från Otar*, en i stora stycken lysande film, trots den svåra balansgången mellan georgiska stereotyper och verklighet.

Utvidgningen – en historia om trångsynthet

av *Disa Håstad*

Journalist och författare

E-post: disa.hastad@dn.se

Nu har EU utvidgats. Men ju mer jag läser om utvidgningen desto oftare kommer jag att tänka på det som föregick den. Närmare bestämt hur man blev trängre, trångsynt rentav. Kan det vara så att det ena är en förutsättning för det andra?

Trängre är att förstå bokstavligt. Det fanns ett politiskt uttryck: *užna Srbija*, det trängre Serbien. Jag blev uppmärksam på detta av den lyhördaste korrespondenten i Belgrad på 80-talet, nämligen IRNA:s **Nosrat Hussein**. Han läste allt och såg tidigt den serbiska nationalismen, långt innan **Slobodan Milošević** hade uppträtt på den politiska scenen. ”Trängre” som vi översatte med ”inre” – man kunde också skriva ”egentliga”, men det hade inte passat serbernas syften – var alltså Serbien utan sina två provinser Kosovo och Vojvodina. Eftersom Kosovo sades vara serbernas historiska urhem och en oupplöslig del av kungariket Serbien var terminologin hursomhelst känslig.

Vi minns hur det gick. Men frågan är om inte ett Serbien som är skilt från sina andra jugoslaviska syskonfolk och blivit demokratiskt så småningom ska kunna komma in i EU. Kroatien är ju redan på väg att ställa sig i kön. Skulle detta då bevisa att utan att vara trångt nationalistisk, och så att säga leva ut den sidan först, går det inte att öppna sig för en stor gemenskap och gå med i EU?

Ω

De baltiska länderna blev utan tvivel nationalistiska och det ska vi vara dem innerligt tacksamma för. Utan litauernas bestämda marsch ut ur Högsta sovjet, anförda av musikprofessorn **Landsbergis**, utan den estniska och lettiska våren som också fick möta motstånd hade vi kanske inte haft den relativt ordnade begravningen av Sovjetunionen som vi nu fick. Att Estland, Lettland och Litauen nu är medlemmar i EU, före alla de andra sovjetrepublikerna, är därför något vi ser som självklart.

Det går inte att ansluta sig kollektivt till en demokratisk union eller ens ett förbund. Ta OSSE: eftersom det inte har några stränga intagningsregler, som till exempel Europarådet, har medlemskapet för de alltmer diktatoriska länderna i Centralasien blivit ett rent skämt. Dessa länder följer inga regler om pressfrihet, fria rörelser över gränserna för människor och idéer eller skydd för minoriteter. De gick med för att de anslöts kollektivt någon gång då man trodde hela f d Sovjet om gott och så har det förblivit.

Det land som senast i Europa sprack och förblev delat var inte Jugoslavien. Det var ett annat land där rättigheterna var asymmetriskt fördelade och då man ville råda bot på denna asymmetri (det fanns ett nationalparlament och en nationalregering, men minoriteten hade också ett eget parlament och en egen regering) så delade sig landet genast, över invånarnas huvuden. Jag talar förstas om Tjeckoslovakien där den nationalistiska trångsyntheten inte var särskilt märkbar före

1993. Visserligen talade vissa tjecker om slovakerna som några som levde på dem och ”fick för mycket”, men de flesta invånare var förbluffade och många sörjde delningen. Nu har de dock bägge förenats i samma union. Klokare? Ja, det var inte alla som hade trott att slovakerna skulle orka med det lyft de har gjort och det måste ge dem som tvivlat något att tänka på.

En morot betyder mycket. Kommer Ukraina någonsin att bemöda sig om att utrota korruptionen, få ordning på sin ekonomi och bli demokratiskt utan den morot som ett hägrande EU-medlemskap innebär? Signalen att Europa struntar i dem, vad som än händer, är inte verkningsfullt och kan boga för en negativ utveckling i Ukraina. Sedan kan Sida och andra välmående hjälporganisationer fortsätta med demokratiprojekt i all oändlighet – de ger inte tillräckligt tydliga signaler.

Nej, västs omhuldande av den demokratiska oppositionen i vissa länder kan förstå stödja dem för stunden, men också bana väg för biståndsberoende. Hur många demokratiska vitryssar finns det till exempel i Minsk? Kan det vara så att budgeten för dem är större än vad de förtjänar? Och hur når man de övriga, som tycker att **Lukasjenko** ändå är en hyvens karl?

Ω

Man kan diskutera länge om passivitet eller oförmåga att lösa sina egna problem beror på att problemen är för stora och att de oppositionella bör ha mer hjälp – eller att de faktiskt borde göra något själva (jag anser att kosovarena borde ha röstat bort Milošević och inte praktiserat det ”passiva motstånd” som ännu idag förlamar dem). Några lyckas bevisligen, bara genom att använda en viss beslutsamhet. Jag tänker på Georgien. Men det är signifikativt att der också var frågan om ett generationsskifte.

Trångsynthet utan hopp att kunna länkas till en naturlig process är farlig. Kanske är det ett generationsproblem, kanske är det de

oälskades desperata hopp som gör att den baskiska separatist rörelsen fortsätter – trots att dagens Spanien är federalt och har gått många krav till mötes.

Någon skrev häromdagen att det farliga med *al-Qaida* är att de inte har något krav, något mål. De vill bara förstöra de öppna samhällena. En trångsynt åskådning med ett definierat mål är förstås i det läget att föredra. Deras medlemmar kan ju – åtminstone i nästa generation, som vi har sett – vara beredda att acceptera kompromisser. Må det gälla både basker, turkar och kurder och, förstås, grekcyprioter.

*

Hot och hotbilder

av Michael Fredholm

Säkerhetspolitisk analytiker, kopplad till Forum för Centralasienstudier, Stockholms universitet.

E-post: ippeki@hotmail.com

Denna artikel framfördes ursprungligen som en offentlig föreläsning den 7 april 2004 vid Institutionen för orientaliska språk, Stockholms universitet.

Publiceras i två delar.

I dessa dagar talar man ofta om hot och framförallt hotbilder. Det kan vara personliga hotbilder, till exempel riktade mot en viss minister. Eller det kan vara nationella hotbilder, riktade mot hela landet. Under det kalla kriget såg svenska myndigheter en tydlig hotbild i form av Sovjetunionen. Under tidigare århundraden upplevdes på samma sätt det kejserliga Ryssland ofta som ett hot. Nuförtiden ser svenska myndigheter hotbilder i andra förhållanden, exempelvis terrorism – även om svenska företrädare ogärna talar offentligt om sådana otrevligheter.

Hotbilder är nyttiga och ofta nödvändiga redskap för försvars- och säkerhetsrelaterade

myndigheter. De är dock endast redskap, inte absoluta sanningar. Hotbilder kan därför komma att missbrukas, vara direkt missvisande och i förlängningen få helt oanade konsekvenser genom de politiska beslut som fattas på grundval av dem.

Ω

Även i Ryssland ser man givetvis hotbilder på olika håll i världen. Flera av dessa anses härröra från Centralasien.

Att ryssar ser hot av olika slag emanera från Centralasien är knappast något nytt. Under 1200-talet föll ryssarna under det så kallade tatariska oket, i och med att mongolerna under **Djingis Khan** och dennes efterföljare erövrade större delen av inre Asien. “Tatarernas invasion (1237-41) blev en vändpunkt i Rysslands historia,” förklarar en sovjetisk lärobok. “Landet förhärjades och lades öde.”¹

Även om mongolerna knappast lade sig särskilt mycket i de ryska furstendömenas interna förhållanden – så länge tribut erlades i tid – kom deras välde att bli urtypen för hotet från asiaterna, så som det upplevdes av ryssarna. När ryssarna från och med 1500-talet själva kom att expandera österut, rättfärdigades detta ofta med att man skulle ta tillbaka land som de hemska tatarerna tidigare skulle ha stulit. Uppfattningen att asiaterna hade tagit ryskt land framfördes även av den sovjetiska läroboken, som fortsätter:

“Ryska länder i norr, nordost och nordväst lades under det tatariska riket Gyllene Horden. Här ingick områdena norr om Svarta Havet, nedre Volga, Ural, västra Sibirien och västra delen av nuvarande Kazachstan.”²

Så sent som under slutet av 1800-talet kunde ryska erövringar i Centralasien lätt motiveras

¹ Lars Erik Blomqvist, *Rysslands historia* (Uppsala universitet, 1976/78 [Kompendium efter sovjetiska källor]), 3.

² *Ibid.*, 4.

med att man på så vis kunde befria de kristna ryssar, som hölls som slavar av muslimska potentater där.

Den arkeologiskt intresserade kan faktiskt hitta en ännu äldre version av hotbilden från asiatiska krigarfolk. Det finns anledning att tro, att de tidiga slavernas förfäder från och med början av första årtusendet före Kristus ofta utsattes av överfall från de ryttarfolk som vi idag brukar kalla för skyterna. De senare såg nog slavernas förfäder som utmärkta källor till tribut i form av slavar och jordbruksprodukter. Det var nog inte mycket, som dessa proto-slaver kunde göra för att försvara sig mot skyterna, annat än att söka skydd i skogar och träskland för att därifrån försöka bekämpa fienden genom någon form av gerillakrig till dess att han behagade ge sig av – liksom många slaviska bönder har gjort ända in på 1900-talet, senast under partisankriget mot Hitler-Tyskland.

Ω

Men låt oss glömma de gamla skyterna och mongolerna och återgå till nyare tider, eller åtminstone de första årtiondena av 1900-talets sovjetvälde. Det tidiga Sovjetunionen hotades från många håll, såväl internt som externt. Stormakterna i Väst intervenerade på flera platser under det ryska inbördeskriget, och kom därefter att betraktas som bestående hot mot det unga Sovjetunionen. Men ett hot härrörde även från de muslimska delarna av Centralasien. De nominellt självständiga muslimska staterna Bukhara och Khiva var visserligen redan ryska protektorat, men det betydde inte att de frivilligt underkastade sig sovjetmakten. Dessutom utbröt redan 1918 ett omfattande muslimskt uppror i Ferghana-dalen. Upproret, som blev känt som *basmatji*-upproret efter ett uzbekiskt ord för "bandit", ledde till sporadiska strider i mer än tio år.

Dessutom låg det självständiga Afghanistan i Centralasien. Afghanistan hade länge varit löst allierat med Storbritannien, den traditionella stormaktsrivalen till Ryssland i inre Asien, och det visade sig snart för den unga sovjetmakten

att även det nu självständiga Afghanistan kunde vara fientligt sinnat. Den afghanske emiren skickade trupper och rådgivare till de muslimska upprorsmännen i ryska Centralasien. Dessa kom inte att spela någon avgörande roll, men för ryssarna stod det klart att Afghanistan kunde vara ett hot – och att de "egna" muslimerna lätt kunde tänkas ta parti för den afghanska fienden i händelse av en konflikt.

Under samma tid ägde dessutom flera uppror rum i ryska Nordkavkasus, i de nuvarande republikerna Dagestan och Tjetjenien. Även här kom muslimer att ställa sig mot den ryska sovjetmakten. Uppror bröt ut nästan årligen, vanligen på våren, och var särskilt våldsamma 1924, 1926, 1928, 1929-30, 1936 och 1941-1943. I början var flertalet upprorsmän dagestanier, men från och med 1926 kom ingusjerna och i någon mån tjetjenerna att bli särskilt framträdande. Kulturellt fanns givetvis kopplingar mellan Nordkavkasus och Centralasien – båda regionerna hade muslimsk befolkning – och även om några direkta förbindelser mellan de olika upproren knappast förekom, var det inte förvånande att de från ryskt håll kunde ses som koordinerade. De nordkavkasiska bergsfolken hade ofta allierat sig med turkarna mot ryssarna i tidigare krig, och i Centralasien dök i början av 1920-talet upp en turkisk general på villovägar, Enver Pasha, som under en kort tid 1921-1922 försökte samordna motståndet mot de sovjetiska styrkorna. Pan-islamiska och pan-turkiska stämningar var därför vad som förenade de olika upproren, eller så framstod det åtminstone för de sovjetiska ledarna.

Ω

Även sedan Sovjetunionen hade tagit obestridlig kontroll över såväl Centralasien som Nordkavkasus, fanns bilden av hotet från Centralasien kvar. De sovjetiska ledarna glömde aldrig vad de såg som tre sammanflätade problem och hotbilder:

1. Pan-turkiska stämningar i sovjetiska Kaukasus och sovjetiska Centralasien, underblåsta från Turkiet
2. Pan-islamiska stämningar inom sovjetiska Centralasien, underblåsta från Afghanistan
3. Banditism kopplat till en generellt upprorisk attityd gentemot såväl det ryska som det sovjetiska väldet bland muslimerna i såväl sovjetiska Kaukasus som Centralasien

De här tre hotbilderna kom var och ett att få betydande konsekvenser för den politiska utvecklingen under 1900-talet. Men det var inte hoten som sådana som kom att förverkligas. Istället var det den ryska statsledningens försök att bemöta hoten, som kom att få förödande följder.

Nordkaukasus, Tjetjenien och det pan-turkiska hotet

Problemen visade sig redan under andra världskriget, och då i Nordkaukasus. Ett uppror hade som sagt ägt rum där under åren 1941-1943, samtidigt som sovjetiska och tyska trupper hade bekämpat varandra inte långt därifrån. Den sovjetiske ledaren **Josef Stalin** anklagade därför 1944 ett antal nordkaukasiska folk för att ha samarbetat med tyskarna. De anklagade folken, däribland tjetjenerna, förvisades i sin helhet till Centralasien och Sibirien. Andra bergsfolk tvångsflyttades ner till låglandet, och etniskt ryska bosättare skickades till regionen. Varför? Knappast för att nordkaukasierna vid denna tid kunde ge någon betydande hjälp till tyskarna, eller för att särskilt många nordkaukasier faktiskt hade slagits på tyskarnas sida (tyskarna hade 1943 satt upp en så kallad nordkaukasisk legion på som mest några hundra man). Troligare är att Stalin i stället önskade eliminera alla potentiella turkiska allierade från regionen i samband med att han ställde territoriella anspråk på Turkiet. Vad det hela lite förenklat handlade om var vem som skulle behärska Bosporen och Dardanellerna, som ju var enda sjövägen mellan Svarta havet och Medelhavet.

Dessutom krävde Sovjetunionen vissa landområden i östra Turkiet. Stalins strategi kunde ha lett till krig mellan Sovjetunionen och Turkiet. Med tanke på att de muslimska nordkaukasiska folken så gott som alltid hade ställt sig på turkarnas sida när Ryssland gick i krig mot Turkiet, måste det ha tett sig naturligt för Stalin att de skulle göra så även denna gång, ifall krig bröt ut. Då var det bättre att förvisa dem innan så skedde. Självklart hade även det nordkaukasiska upproret 1941 påverkat Stalins beslut.

Deportationen krossade den traditionella klanstrukturen hos tjetjenerna, och om Stalin fått som han önskat, skulle de förvisade nordkaukasierna ha tvingats stanna i försörjningsringen ända till dess att de hade förlorat all etnisk sammanhållning. Så blev dock inte fallet. Stalins politik omprövades efter hans död, och från 1956 började de förvisade folken återvända till Nordkaukasus.

Förvisningen hade dock knappast gjort dem mer välvilligt inställda till det ryska väldet, och Tjetjenien förklarade sig självständigt när Sovjetunionen började falla samman 1991. Ryssland kunde inte acceptera detta, och resultatet blev de två rysk-tjetjenska krigerna, det första under åren 1994-1996 och det andra, som började 1999 och ännu inte har avslutats. Det pågående kriget har stärkt ryske presidenten **Vladimir Putins** ställning till den milda grad, att många menar, att det ryska presidentstyret nu hotar demokratin i Ryssland. Hotbilden, så som den upplevdes av Stalin respektive de ryska ledarna under 1990-talet, har därmed fått förödande konsekvenser för Nordkaukasus, som har drabbats direkt av krigerna, men sannolikt också för den fortsatta demokratiska utvecklingen i Ryssland.

Afghanistan och det pan-islamiska hotet

Men även den andra hotbilden, pan-islamiska stämningar inom sovjetiska Centralasien, underblåsta från Afghanistan, kom att få förödande följder.

Afghanistan klarade sig genom större delen av 1900-talet tack vare generöst utländskt ekonomiskt stöd, först från Storbritannien och – efter briterernas uttåg ur Indien – från såväl USA som Sovjetunionen. Efter att USA 1954 börjat betrakta Pakistan som en nära allierad, såg såväl USA som Sovjetunionen Afghanistan som en viktig buffertstat.

Ω

Sovjetunionen kom dock att bli den viktigaste bidragsgivaren, sannolikt därför att man förutom att betrakta Afghanistan som en buffertstat även ville förhindra att landet återföll i religiös fanatism och därvid inspirerade till pan-islamiska stämningar i sovjetiska Centralasien, så som Afghanistan tidvis hade gjort under de muslimska *basmatji*-upproren från och med 1918. Genom att ge generöst stöd till Afghanistan kunde de sovjetiska ledarna från och med 1950-talet försäkra sig om att landet alltmer anammade sovjetiska utvecklingsmodeller. De fick rätt, och även marxismen vann insteg i Afghanistan.

Det sovjetiska inflytandet kulminerade i den sovjetiska interventionen i Afghanistan den 26 december 1979. Interventionen var paradoxalt nog i viss mån orsakad av USA, som valde att agera just för att man upplevde Sovjetunionen som en hotbild. Redan ett halvår tidigare, den 3 juli 1979, hade president **Jimmy Carter** undertecknat en hemligstämplad order om att skicka understöd till de islamister som stod emot den pro-sovjetiska afghanska regeringen. President Carter var väl medveten om att stödet sannolikt skulle resultera i en sovjetisk intervention, och Carter-administrationen såg det som ett sätt att lura Sovjetunionen in i ett blodigt krig i vilket USA inte skulle vara direkt inblandat. President Carters säkerhetsrådgivare, **Zbigniew Brzezinski**, skrev samma dag en PM till presidenten i vilket han förklarade, att stödet enligt hans uppfattning skulle leda till en sovjetisk militär intervention. Enligt Brzezinskis eget

vittnesmål flera år senare var hans avsikt att dra in Sovjetunionen i dess eget Vietnamkrig.³ Brzezinskis beräkning må ha varit cynisk, men den var baserad på solida fakta. Afghanistan var då ett sovjetiskt lydrike, och det föreföll vara på väg att kollapsa i total anarki. De sovjetiska ledarna insåg dessutom helt riktigt att deras lydregering i Afghanistan hotades av inte endast en inhemska opposition utan även av utländska krafter, i synnerhet från Pakistan. De sovjetiska ledarna trodde, förmodligen helt riktigt, att Afghanistan höll på att förloras till Väst. När de dessutom fick oroväckande rapporter om att amerikanska, brittiska, tyska och flera andra utländska underrättelsetjänster höll på att etablera sig i Afghanistan, beordrade de en militär intervention för att förekomma fienden.⁴

Ω

Den sovjetiska interventionen i Afghanistan var alltså på många sätt ett utslag av den ryska oron att Afghanistan, efter att ha vunnits av västmakterna, skulle bli en källa till pan-islamiska uppror i sovjetiska Centralasien. Interventionen, som inte var populär bland Sovjetunionens militära ledare, blev därigenom en strategi avsedd att försvara befintliga sovjetiska territorier snarare än att vinna nya sådana. De politiska följderna blev dock som bekant förödande för såväl Sovjetunionen som Afghanistan – och sedan slutet av 1990-talet även USA och resten av västvärlden. Den sovjetiska interventionen blev den tändande gnista, som kom att etablera den islamiska extremismen och terrorismen som en viktig faktor i den globala politiken.

Den sovjetiska interventionen i Afghanistan urartade nämligen till ett blodigt inbördeskrig, i vilket afghanska regeringsstyrkor och

³ John K. Cooley, *Unholy Wars: Afghanistan, America and International Terrorism* (London: Pluto Press, 1999), 19.

⁴ Svetlana Savranskaya (red.), *The Soviet Experience in Afghanistan: Russian Documents and Memoirs*, 9 oktober 2001 (www.gwu.edu/~nsarchiv).

sovjetiska trupper försökte radera ut den islamiska extremiströrelse, som under 1960- och 1970-talen hade vuxit fram i Afghanistan. Resultatet blev istället det omvända; de sovjetiska styrkorna drogs tillbaka 1989, ett par år före Sovjetunionens upplösning, och den afghanska centralmakten kollapsade ytterligare några år senare, 1992. Den islamiska extremiströrelsen växte sig istället stadigt starkare.

Den blev även alltmer extrem i sin tolkning av islam, eftersom flera länder i Väst tillsammans med Saudiarabien, Pakistan och Kina gav ett massivt stöd till såväl inhemska extremister som de tusentals utländska muslimer, som under kriget begav sig till Afghanistan som krigsfrivilliga. Sovjetunionen hade intervenerat för att skydda sig mot angrepp från fanatiska muslimer. Följden blev istället, att Väst kom att utnyttja muslimerna som ett vapen mot den sovjetiska regimen.

Ω

Det var inte endast Sovjetunionen som fann att försöken att bekämpa vad man såg som en existerande hotbild lätt kunde resultera i uppkomsten av nya, helt oväntade hot. Inga amerikanska agenter tog direkt del i utbildningen eller värvningen av krigsfrivilliga muslimer till Afghanistan. Istället inskränkte de sig till att lämna över vapen, materiel och pengar till den pakistanska underrättelsetjänsten ISI, som sedan distribuerade merparten enligt eget gottfinnande. Amerikansk personal var vanligen beordrad att stanna utanför Afghanistan så länge kriget pågick. Efter Sovjetunionens fall 1991 blev det därför naturligt för de islamiska extremisterna att fortsätta kriget mot andra västerländska stater, inte minst USA. Och från 1994, då talibanrörelsen bildades, kom de att få ett starkt fäste i Afghanistan. Fortsättningen är känd för alla; **Usamah bin Ladin** och *al-Qaida* fick en säker bas i Afghanistan under beskydd av talibanerna, som själva fick ett mycket aktivt stöd från Pakistan och Saudiarabien. I ett försök att bemöta den

gamla hotbilden, stormaktsrivaliteten med Sovjetunionen, hade USA istället lyckats skapa en helt ny hotbild: en pan-islamisk extremist- och terroriströrelse. För USA:s del blev som bekant terroranfallen mot New York och Washington den 11 september 2001 droppen som till sist fick bägaren att rinna över. Då hade Ryssland redan i flera års tid varnat för att det gamla hotet i form av pan-islamism från Afghanistan hade återuppstått.

Den nya pan-islamiska hotbilden

I början av augusti 1999 hade nämligen två nästan samtidiga händelser inträffat, vilka kom att bli avgörande för hur ryssarna skulle tolka situationen. I Dagestan, en liten nordkaukasisk republik inom Ryska federationen, bröt ett islamiskt uppror ut samtidigt som republiken invaderades av islamiska extremister från Tjetjenien. Många av de extremister, som nu strömmade in i Dagestan, var etniska tjetjener – men långtifrån alla. Även dagestanier och andra nordkaukasiska muslimer deltog i invasionsföretaget, som leddes av två krigsherrar: en tjetjen och en arab. Samtidigt utbröt oro även i Centralasien. Ett otillgängligt område i Kirgizistan (Batken) invaderades av multi-etniska islamiska extremister från Tadzjikistan. De tillhörde en organisation som blivit känd som Uzbekistans islamiska rörelse, *Islamic Movement of Uzbekistan*, förkortat IMU. Bland dess medlemmar fanns inte endast uzbekistanska uzbeker och tadjjikistanska tadjjiker utan även araber, etniska uzbeker och tadjjiker från Afghanistan, och till och med pakistanier. Det var inte så konstigt att de ryska ledarna tyckte sig se en internationell konspiration av terrorister bakom dessa två händelser i Kaukasus respektive Centralasien! Väst å andra sidan började inte betrakta utvecklingen på så vis förrän efter terrorangreppen den 11 september 2001, två år senare. Nu är som bekant såväl Väst som Ryssland och flertalet andra länder rörande eniga om att Usamah bin Ladins al-Qaida är en terroristinternational, som hotar hela världen och vars hand kan

spåras bakom så gott som alla terrordåd, var de än äger rum.

Det var inte bara de två traditionella hotbilderna från Nordkaukasus och Afghanistan, som på detta vis återigen materialiserades. Händelserna antydde, att även den tredje gamla ryska hotbilden hade dykt upp i modern tappning: Banditism kopplat till en generell upprorisk attityd gentemot såväl det ryska som det sovjetiska väldet bland muslimerna.

I juli 2000, i en intervju med den franska tidningen *Paris Match*, klaggjorde president Putin den ryska statsledningens uppfattning: Islamisk extremism hade skapat en internationell rörelse av extremister och terrorister, som hade givit upphov till "en båge av instabilitet som började i Filippinerna och slutade i Kosovo". Putin påpekade dessutom, att Ryssland stod i första ledet i kampen mot den islamiska extremismen, och att Europa skulle vara tacksam för detta.

Därmed följde Putin, kanske undermedvetet, den gamla sovjetiska läroboken, som jag redan citerat, och som han kanske själv läst i skolan. Där står nämligen under 1200-talets historia: "De ryska furstendömenas hjältemodiga motstånd ... försvagade emellertid de tatariska erövrarnas styrka och hejdade deras framträngande mot Västeuropa."⁵

Ω

Gamla hotbilder tas gärna i bruk gång på gång. Liksom under medeltiden ansåg sig ryssarna alltså vara den enda garanten för att den västerländska civilisationen inte skulle krossas under anloppet av fientliga horder från Öst.

Putin konstaterade även, att från Rysslands horisont var talibanregimen i Afghanistan det centrum från vilket det största säkerhetshotet

emanerade. Ryssarna hade med andra insett att hotet från islamisk extremism skulle bli det viktigaste säkerhetshotet vid början av 2000-talet.

Artikeln avslutas i nästa nummer.

Noterat

Antinormanismen återuppstår

I mars i år kom till Slaviska institutionen, Stockholms universitet, en inbjudan till ett seminarium på Arkeologiska institutionen med professor **Jelena Melnikova** från Moskva som föredragshållare. Professor **Ingemar Jansson** skriver i sin inbjudan:

"Den 27 september 2002 publicerades i den ryska tidningen *Rossijskaja gazeta* en artikel om det ryska rikets äldsta historia av **Andrej Sacharov**, professor och direktör för Ryska Vetenskapsakademins Institut för Rysslands historia i Moskva. I artikeln kritiseras forskare som tillmäter skandinaverna en framträdande roll i det fornryska rikets äldsta historia. Särskilt kritiseras en grupp ryska historiker, som sägs förvränga historien genom att nedvärdera inhemska fornryska källor och uppvärdera västliga och orientaliska, "djupt tendensiösa" källor. Sacharov betonar att gruppen haft mångårigt samarbete med forskare i väst och särskilt i Skandinavien. Sacharovs egen uppfattning är att **Rurik** och hans *Rus* kom från varjagerna "på andra sidan havet", såsom *Nestorskrönikan* säger, men att dessa varjager inte var skandinaver utan invånare i Kaliningrad-området, "detta gamla slaviska land". Han hänvisar i detta sammanhang till "nya arkeologiska forskningsresultat". Sedan dess har i tidningar och andra fora pågått en diskussion kring frågan, och under år 2003 utkom en bok med titeln *Antinormanizm*, där Sacharov och andra författare utvecklar sin "antinormanistiska" grundsyn."

⁵ Lars Erik Blomqvist, *Rysslands historia* (Uppsala universitet, 1976/78 [Kompendium efter sovjetiska källor]), 3.

Min vidare redogörelse för Melnikovas föreläsning bygger på de anteckningar som jag då gjorde.

Jelena Melnikova är en av Rysslands främsta specialister på rysk och skandinavisk äldre historia, och under en lång följd av år har hon haft ett givande samarbete med bl.a. svenska arkeologer och historiker. Det är framför allt hon, men även den svenske arkeologen Ingemar Jansson, som står i skottgluggen för ”antinormanisternas” angrepp.

Melnikova förklarade inledningsvis att hon mycket hellre skulle ha haft ett annat tema för sin föreläsning, men hon tyckte ändå att de nya tendenserna måste uppmärksammas. Särskilt som Sacharov och hans grupp har ett stort inflytande i samhället, även när det t.ex. gäller utformningen av skolans läroböcker.

Under föreläsningen gavs en historisk exposé över synen på vikingarnas roll i det första ryska riket och hur man ska förhålla sig till *Nestorskrönikans* berättelse.

Det som man under 1800-talet främst diskuterade var Ruriks och varjagernas etnicitet och hur man ska tolka ordet ”*Rus*”. **Lomonosov** tillgrep en folketyologi: ”*Rus*” hänger samman med verbet ”*rassejat*”, ”*sprida*”, d v s östslaverna hade spridit sig över det ryska landet. Han tillbakavisade alltså Nestorskrönikans koppling till vikingarna. **Karamzin** menade tvärtom att vikingarna verkligen hade spelat en stor roll i den första ryska staten. Detta ifrågasattes senare starkt av **slavofilerna** som startade en våg av antinormanism.

Historikern **Stepan Gedeonov** lanserade 1876 i sin bok *Varjagerna och Rus* idén att Rurik skulle ha kommit från Pommern vid södra Östersjön. De pommerska slaverna skulle ha haft en högt utvecklad stat och också ha varit mästertliga skeppsbyggare. Då, i slutet av 1800-talet, väckte dock Gedeonovs bok ingen större anklang bland ryska forskare.

Något senare, 1882, publicerade den danske språkvetaren **Vilhelm Thomsen** sin bok *Ryska rikets grundläggning genom skandinaverna*. Han var den förste som gjorde seriösa lingvistiska analyser, och han presenterade listor på egennamn och låneord. Samtidigt fick hans teorier stöd i fynd från utgrävningar i Gnjozdevo utanför Smolensk och i Staraja Ladoga.

Under Stalintiden förstärktes och sanktionerades de antinormanniska idéerna i Ryssland, framför allt under ”kampen mot kosmopolitismen”. Så skrev t.ex. den framstående arkeologen **Artemij Artsichovskij**, utgrävningsledare i Novgorod, att det nästan inte fanns något skandinaviskt arkeologiskt material alls i Ryssland från vikingatiden. (Inom parentes kan här nämnas att enligt Ingemar Jansson så har 10% av alla vikingafynd gjorts just i Ryssland.)

Historikern **Boris Grekov**, av Melnikova betecknas som seriös och hederlig, är författare till boken *Kievskaja Rus* som under stalintiden fick uppleva fem upplagor. För varje upplaga minskade det utrymme som ägnades åt vikingarna. I den sista nämns de inte alls. Grekov hade en svart fläck på sig från sitt politiska förflutna och han var hela tiden rädd för repressalier.

Omkring 1950 föreslog **Michail Tichomirov** en ny tolkning av ordet ”*Rus*”: det kommer från namnet på floden *Ros* som flyter i trakten av Kiev. Tichomirov var dock ingen lingvist och ljudutvecklingen bakre reducerad > o > u är inte trolig. Men just denna tolkning av ordet rotade sig ordentligt.

Nu dök bl.a. **Gedeonovs** skrifter upp på nytt. I själva verket kunde antinormanisterna inte stödja sig på nyare forskning utan de hämtade fram argumenten från 1800-talet.

Detsamma kan sägas om dagens antinormanister. Förutom Gedeonov stödjer de sig på historikern **Tatisjtjevs** arbeten. En av Tatisjtjevs viktigaste källor är den s.k. *Jakimovkrönikan*, som numera allmänt anses

vara en kompilation från 1700-talet Detta är dock något som antinormanisterna inte nämner. De plockar bara ut sådan information som bekräftar deras teorier och lämnar allt annat därhän. Deras syfte är att visa att den första ryska statsbildningen var rent slavisk och de undertrycker fakta som talar för att den tvärtom var multietnisk. Det östersjöfinska elementet nämns t.ex. inte i deras artiklar. När de kallar Kaliningradområdet för ”detta gamla slaviska land” hänvisar de litet svepande till nyare forskning. Men arkeologiska utgrävningar visar tvärtom att det inte fanns några slaviska bosättningar här under vikingatiden.

Liksom på 1800-talet är antinormanisterna i första hand intresserade av Ruriks och rusernas etnicitet. Frågor om t.ex. samhällets organisation upptar dem mycket mindre.

Seminariedeltagarna fick också se flera tidningar med artiklar författade av Sacharov och hans medarbetare. Man hann inte mer än ögna igenom en eller ett par av dem, men man slogs av den starkt polemiska tonen.

Sacharov och gruppen kring honom är knappast farlig i ett öppet samhällsklimat, där historieforskningen är befriad från dagspolitikens krav och förväntningar. Men antinormanismen är ett slags delfenomen till nationalismen, och därför väcker det oro att den förefaller ha sanktion uppifrån. Jag tror den användas som febermätare på nationalistiska stämningar. Temperaturen är på väg uppåt.

Elisabeth Löfstrand

Lektor, Slaviska institutionen, Stockholms universitet
E-post: elo@slav.su.se

Bokanmälningar

Berättelser om mutor i Öst

David Wästerfors

Berättelser om mutor. Det korruptas betydelse bland svenska affärsmän i Öst- och Centraleuropa. (Symposion, 2004)

I april 2004 lades en avhandling i sociologi fram vid Lunds universitet med titeln *Berättelser om mutor. Det korruptas betydelse bland svenska affärsmän i Öst- och Centraleuropa.*

Författaren heter **David Wästerfors** och avhandlingen har utgivits av förlaget Symposion.

Avhandlingen bygger på 36 intervjuer som författaren gjorde med svenska affärsmän verksamma i Polen, Tjeckien och Baltikum. David Wästerfors granskar dessa intervjuer med hjälp av narrativ analys som metod. Konversationsanalys möts här med strukturell analys. Forskaren är ”idel öra” för de uttalanden som faller i intervjuerna och han levererar nyansrika tolkningar. Intervjuerna analyseras som berättelser och huvudfrågan som ställs är vilken betydelse berättarna tillskriver mutor och därmed sig själva, och sina egna ideal. Berättarna försöker definiera, dramatisera och utvärdera mutorna och forskaren beskriver utifrån deras berättelser mutor som ett socialt spel med specifik social och moralisk innebörd.

Ω

Författaren urskiljer två huvudsakliga infallsvinklar i berättelserna. När berättarna talar om andra som ger eller tar mutor präglas deras redogörelser av förbittring, fördömande eller moralisk upprördhet. När de däremot berättar om egna mutor eller mutor som de skulle kunna ge intar de ett annat perspektiv. Då ser de ett taktiskt värde i mutorna och försöker försvara dem och sin egen position på olika sätt. Om mutor definieras som klandervärda gåvor kan man i ett försvarstal alltid diskutera vilka gåvor som just är

”klandervärda”. Ett annat försvarssätt är t ex att beskriva sig själv som en fånge i ett system som man inte kan ändra utan är tvungen att spela med för att klara av sin uppgift.

Wästerfors drar slutsatsen att förhållningssättet till mutor beror på *inifrån-* eller *utifrån-*perspektivet. En och samma person kan växla mellan dessa perspektiv och därmed ändra sitt förhållningssätt även om han/hon principiellt deklarerar sitt avståndstagande från all korruption.

Ett särskilt kapitel i boken ägnas åt så kallade ”uppvaktningar”, d v s affärsmännens sociala ansträngningar för att bli vänner med kunder (umgänge, bjudningar mm). Dessa togs nämligen ofta upp av de intervjuade och framställdes som ett bättre och mindre klandervärdt alternativ till mutor. Wästerfors genomför i avhandlingen en tänkvärd studie av uppvaktning som företeelse.

I boken ges en hel del utrymme åt intressant metodologisk och teoretisk diskussion om intervjusituationer. Frågan som dryftas är vad för slags verklighet man kan nå genom en analys av intervjuerna. Wästerfors hävdar att forskaren via en intervju först och främst kan vaska fram den självbild som den intervjuade lägger fram i sin berättelse. Detta skulle kunna diskuteras ännu utförligare. Handlar det t ex verkligen om en självbild eller om en uppsättning av roller som den intervjuade träder in i?

Ω

Wästerfors analys har en generell sociologisk karaktär, men eftersom den bygger på material som berör Öst- och Centraleuropa levererar den många observationer om svenskarnas syn på denna region. ”*Berättelser om mutor*” utvecklar sig nämligen till berättelser om ”de andra i Öst”. Berättarna intar mycket ofta en roll av ”insiktsfulla antropologer” som skall leverera sanningar om hur ”de andra” är. Sympati kan finnas med i bilden, men det är först och främst distansen som är markant.

Det är ”de andras” värld som är korrupt. I vissa intervjuer framgår emellertid att mötet med korruption i Öst föranleder affärsmännen att reflektera även över korruptionen i Sverige. Dessa jämförelser görs till Sveriges fördel, men avslöjar ändå att det handlar snarare om en gradskillnad. Affärsmannen ”Anders” (ett påhittat namn för att skydda intervjugivarens anonymitet) säger t ex:

”Men om eh det är VVS-installatören i Hörby eh (som) bjuder kommunpolitikern på, på en resa till Spanien, va. Jag menar, undergräver det demokratin?(skratt) Eller ej?”

De intervjuade visar i sina berättelser att de bär på en flera hundra år gammal stereotyp av Östeuropa, en stereotyp som bl a beskrivs i Larry Wolffs numera klassiska verk ”*Inventing Eastern Europe*”. Östeuropa ses som en grå enhet, och en civilisatorisk efterbliven region. De svenska affärsmännen konfronterar denna föreställning med sina erfarenheter, och i intervjuerna ge de uttryck sina försök att verifiera eller falsifiera den. Stereotypen omförhandlas.

Ω

Den vanligaste attityden blir att man ger Östeuropa en ambivalent status – efterblivet men på väg att utvecklas. Ett exempel kan vara en intervju i vilken en affärsman gav sin bild av Polen. Han ansåg att stora delar av det polska samhället ”blir det aldrig något av”. De gamla ”hinner inte med”. De mellan 20 och 30 år gamla ”kan lyckas”, medan de yngsta – de ser redan ut ”som hemma”. Slutsatsen blir därmed att de inte är som ”vi” men de ”håller på” att bli som ”vi”. Detta är i för sig ett evolutionistiskt tankesätt, som kan ge hopp om att den gamla stereotypen har en chans att förpassas till det förflutna.

Boken ”*Berättelser om mutor*” rekommenderas som en intressant och insiktsfull läsning för samhällsintresserade i allmänhet och Östeuropaintresserade i synnerhet. Boken är

mycket välskrivna. Wästerfors analys av berättelser är samtidigt i sig själv en elegant och fängslande berättelse.

Barbara Törnquist-Plewa

Docent i slavistik, Lundsuniversitet

E-post: Barbara.Tornquist-Plewa@slav.lu.se

*

Edvard Radzinskij

Rasputin – Rysslands svarte eminens

Övers. Staffan Skott

(Norstedt, Stockholm, 2004)

Recenseras i nästa nummer.

Film

Breven från Otar

Originaltitel: *Depuis qu'Otar est parti (aka Since Otar Left)*

Land: Frankrike och Belgien, (utspelas i Frankrike och Georgien)

Språk: Franska, georgiska och ryska

Manus och Regi: **Julie Bertucelli**

Aktuell: På bio i Sverige (bl.a. Zita) maj-juni 2004

Då strömmen kommit tillbaka och **Eduard Sjevardnadzes** ansikte flimrar förbi på TV:s nyhetsprogram hörs kommentaren "Se på den mutkolven! Det syns att han inte menar ett ord av vad han säger." Ledarskapet i Georgien må ha ersatts – men endast denna scen i Julie Bertucellis underbara film *Breven från Otar* fixerar filmen i tiden. De relationer som filmen kretsar kring är däremot vackert tidlösa.

Tre starka och självständiga kvinnor från tre generationer – mormor Eka (**Esther Gorintin**), mor Marina (**Nino Khomasuridze**) samt dottern Ada (**Dinara Drukarova**) bor tillsammans och utgör filmens gravitationscentrum. Marinas bror Otar är läkare men har tagit jobb som byggnadsarbetare i Paris och glorifieras av Eka

ju längre tiden går och ju oftare han hör av sig. En dystert dag nås familjen av beskedet att Otar avlidit, men Marina och Ada hemlighåller detta för Eka. Breven från Otar, som sedermera förfalskas, utgör prisma vilket familjens relationer syns genom och individernas egenskaper speglas i.

Men där filmen, likt *Goodbye Lenin*⁶, riskerar att föras ut i förväxlingskomedins gränsländ (vars extrem ofrånkomligen tangerar den fruktansvärda genren buskis) blir regissörens franska ådra synlig och filmen planar istället ut i en fransk avslutning av värme och kärleksfullhet som torde få den mest isige kritiker att smälta.

Om en person ur den genomgående bra uppsättningen skådespelare skall framhållas blir det tveklöst Esther Gorintin som i sin karaktär Eka har en mycket komplex person att gestalta. Hon är egensinnig och stolt, envis och ibland spydigt arrogant och även om hon inledningsvis är något naiv är hon senare både jovialisk och en smula pillemarisk. Gorintin klarar med glans av hela spektrumet från underordnad fattig pensionär till familjehärskares med järnhand – utan att tappa den värme som trots allt omhuldar familjens slitsamma vardag, kantad av de problem de flesta georgier är allt för bekanta med.

Ω

Det filmtekniska hantverket är genomgående lysande. Den varsamma ljussättningen och utnyttjande av befintligt ljus gör verkligen det georgiska eftermiddagsljuset rättvisa och Bertucelli kan verkligen lyfta fram det romantiska skimmer som Tbilisis bakgator och gårdar faktiskt har och som aldrig får tillfälle att visas för en europeisk publik. Det starkt komponerade fotot resulterar inte bara i stark visuell dynamik, utan lyfter de långa, långsamma och trevande närbildsscenerna där huvudpersonernas subtila och mångfacetterade egenskaper nyanseras och gör att de kan komma till uttryck i riktig

⁶ Se recension Bulletin 1/04. *Red. ann.*

Bergman-klass. Synergin mellan regi, teknik och skådespelartalang räddar därmed filmens själ från dess långsamma tempo.

Avsaknaden av en klassisk kärlekshistoria underlättar för de familjära och medmänskliga relationerna att få tittarens odelade känslor samtidigt som det känns fräscht med att fokusera på endast tre kvinnor i huvudrollerna. Männerna, som anonymt och onyanserat, finns i periferin har genomgående underordnade positioner och reduceras till hjälpredor som endast ställer upp med hjälp, pengar eller sex – endast Otar och hans spöke har en emotionell plats i familjen.

Ω

Filmen utspelar sig både i Paris och i Tbilisi och har element av båda världar i sig, även om det senare överväger. Dialogen är snyggt blandad där högtravande franska används för att beskriva Otar och Paris medan ryska är språket för sovjetnostalgi och georgiska är vardagsspråket. Denna mix fungerar mestadels relativt bra men det franska inslaget känns något inklistrat och ämnat åt en fransk publik – speciellt då det förekommer i vardagliga sammanhang och blir därmed inte helt trovärdigt.

Filmens svåraste balansgång är dock den mellan georgiska stereotyper och verklighet.

Att en fattig familj säljer fabriksstillverkade vaser på loppmarknaden mellan Mtkvari och ”torra bron” för att senare diskutera huruvida lillefar var ond eller god (men blir avbrutna av elavbrott) befäster onekligen en klichéartad bild av Georgien. Å andra sidan skulle få personer med bekanta i Georgien bestrida denna bild som osann. Då Bertucelli endast använder dessa stereotyper som små detaljer i ett djupare relationsdrama ursäktas det lätt eftersom stereotyperna tar rollen som småbisarr igenkännigshumor för dem som är bekanta med Georgiens egenheter.

Som framgått är filmen mycket sevärd framförallt tack vare det fina samspelet mellan Bertucelli och Gorintin. De som längtar efter intrig, överarbetad klippning och romantik göre sig dock icke besvär. Att filmen utspelar sig i Georgien har sin främsta förtjänst i de möjligheter som dekor, sceneri och persongalleri ger för att ge filmens franska rötter energin att växa.

Robert Larsson

Forskare, FOI

E-post: robert.larsson@foi.se

Bulletin Nr 2/04

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2004

Redaktör och ansvarig utgivare: Gudrun Persson

Bulletinen utkommer med ca 4 nummer per år och kan rekvireras från Gudrun Persson.

gudrun.persson@mbox301.swipnet.se

Tel. 08-29 04 18

Postadress: Gudrun Persson, Postadress: Kocksgatan 32, 116 24 STOCKHOLM

**Bulletinen finns också tillgänglig på hemsidan för Sällskapet för studier av Ryssland,
Central- och Östeuropa samt Centralasien: <http://www.sallskapet.org>**

Tidigare nummer finns på adressen: <http://www.sallskapet.org/bull/bullreg.html>